Валентина Плахтій

АНАЛІЗ СТАНУ СФОРМОВАНОСТІ ОСНОВ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

Процес демократизації нашого суспільства органічно пов'язаний із гуманізацією відносин у всіх сферах соціального життя. За таких умов активним суб'єктом може стати людина, яка, насамперед, керується у своїй суспільно корисній діяльності та поведінці гуманістичними цінностями, має високий рівень моральної свідомості та самосвідомості, відповідальності.

Актуальність даної теми обумовлена, в першу чергу, тим, що проблема бездуховності, невихованості набула загрозливого характеру. Число дітей групи ризику, так званих важких, різко зросло. Частіше проявляється грубість у ставленні до вчителів, батьків, недисциплінованості на уроках. Прогули, бродяжництво, крадіжки, хуліганство, пияцтво. Ці явища стали серйозною проблемою в школах [9, 3].

У зв'язку з цим вивчення стану моральної свідомості, як одного з показників моральної вихованості, є важливою педагогічною проблемою.

Пошуки методологічної та теоретичної бази досліджуваної проблеми показали, що процес формування моральної свідомості людини був предметом роздумів філософів-етиків, психологів і педагогів минулого – Протагора, Сократа, Аристотеля, Платона, І. Канта, Г. Сковороди, М. Бердяєва, В. Духновича, К. Ушинського та ін. Фундаментальні ідеї морального розвитку особистості розроблялися Л. Виготським, Л. Кольбергом, І. Коном, Я. Корчаком, А. Макаренком, Ж. Піаже, В. Сухомлинським, С. Якобсон та ін.

Важливий вклад у розробку теоретичних і прикладних засад формування моральної свідомості, зокрема її ціннісної, емоційної та когнітивної сфер, внесли праці І. Беха, Л. Божович, М. Боришевського, О. Кононко, І. Мар'єнка, Н. Монахова, Л. Рувинського, М. Сметанського, О. Сухомлинської та ін.

Аналізуючи наявну психолого-педагогічну літературу, яка прямо або опосередковано пов'язана з досліджуваною проблемою, ми помітили, що питання механізмів вивчення стану розвитку моральної свідомості як

інтеґративного психолого-педагогічного явища системно не вивчено. Нез'ясованими залишаються методи та прийоми діагностики стану моральної свідомості особистості. Саме це спонукало нас вивчити та узагальнити питання аналізу стану сформованості основ моральної свідомості учнів початкових класів.

Метою цієї статті є аналіз стану сформованості основ моральної свідомості учнів початкових класів.

Дослідження ми розпочали з вивчення рівня сформованості у молодших школярів таких основ моральної свідомості, як моральні знання, почуття, судження та моральна поведінка у їх взаємовпливах і взаємозв'язках.

На І етапі здійснювалися пошуки головних джерел інформації моралезнавчого змісту, яка надходить до молодших школярів.

На ІІ-му – вивчалися моральні ідеали учнів.

ІІІ етап став етапом дослідження стану сформованості показників моральної свідомості: моральних знань, почуттів, суджень, моральної поведінки.

Дослідження проводилося методами бесіди, анкетування, спостереження, гри, колізії, в ході яких ми одержали відповіді на запитання:

1. З яких джерел черпають моралезнавчу інформацію молодші школярі і яке місце в цьому процесі займає дитяча література?
2. Що знають учні про моральні категорії добра і зла (краса і потворність, правда і неправда, працьовитість і лінощі, відповідальність і безвідповідальність, честь і зрада та ін.)?
3. Якими почуттями керуються учні, роблячи моральний вибір?
4. Які стадії та рівні є характерними для розвитку моральної свідомості учнів початкових класів?
5. Чи залежить моральний розвиток учнів від їх розумового розвитку?
6. Чи є різниця у моральному розвитку дівчаток і хлопчиків в межах одного класу?

На основі проаналізованої літератури, власного досвіду ми дійшли висновку: на період вступу до школи у дитини повинні бути сформовані етичні уявлення про добро і зло, права й обов'язки, красу і потворність, правду і неправду, віру, надію, любов, честь, відповідальність тощо. Але ці знання епізодичні, сформовані на емоційному рівні.

Перед початком експерименту було чітко окреслено зміст основ моральної свідомості – моральних уявлень та почуттів, характерних для молодших школярів. Якщо в них не сформувалось уявлення про ту чи іншу етичну категорію або вони засвоїли її формально, то вимоги дорослих на зразок: «не бреши», «не гнівайся», «не бийся», «не грубіянь» тощо не знаходять відгуку в їхній душі, залишають їх байдужими, що позбавляє змоги диференціювати зміст багатьох людських вчинків, передбачати можливі наслідки.

Дослідження джерел словесної інформації, які так чи інакше впливають на процес морального виховання школярів, ми розпочали вивченням стану сформованості моральної свідомості учнів початкової школи. Адже загальновідомо, що інформація, яку отримує людина, актуалізує її моральний досвід, збагачує моральними знаннями, вчить порівнювати, робити умовиводи.

Які ж інформаційні джерела діють на моральну свідомість учня початкової школи? З цією метою нами було проведено опитування батьків, учителів та учнів.

На основі власних спостережень, проведеного опитування ми дійшли висновку, що найбільше словесної інформації отримується з телеекрана (46%), близького соціуму (28%), книг (9%). Посередниками організованого процесу осмислення цієї інформації виступають вчителі, спонтанного – друзі, батьки.

У 75% опитаних сімей батьки не обговорюють з дітьми телепередач, кінофільмів, книг на морально-етичну тематику. В кращому випадку вони читають книгу або переглядають фільм чи виставу. Телеінформація поглинає значну частину позаурочного часу (46%), комп’ютерні ігри (серед міських дітей) – 6,5%, радіо – 2%, періодична преса – 1,5%, театр – 1%, культові заклади відвідує 3,5% учнів.

Загальновідомо, що засоби масової інформації (телебачення, комп’ютер, преса тощо), які доступні дітям України, здебільшого пропонують потенційному респондентові інформаційну продукцію низької ціннісної вартості, пропагуючи аморальні вчинки: жорстокість, насилля, сексуальні збочення тощо. В більшості сімей (до 75%) батьки позитивно не впливають на моральний розвиток дітей. У 80,5% сімей благодійництвом не займаються. Книга з її високим виховним потенціалом серед засобів моралезнавчої інформації займає лише 9%.

Наступний етап констатуючої частини експерименту – вивчення моральних ідеалів учнів 1-4-х класів.

Ідеал, на думку І.Д. Беха [1, 49], – це концептуально-образне виявлення спрямованості особистості.

Моральний ідеал розглядався нами як дитяче уявлення про себе досконалого. В ході дослідження моральних ідеалів ми не тільки побачили зміст, рівень моральних знань дітей, а й вивчили проблему ранжування моральних цінностей в дитячій свідомості. Для дослідження були використані методи спостереження, бесіди, опитування. Основним методом була бесіда. Ми прагнули створити атмосферу невимушеності й максимальної особистісної зорієнтованості на учня, тому бесіди проводилися невеликими групами в 5-6 чоловік або індивідуально під час прогулянок, відпочинку, виховних заходів. В ході бесіди дітям ставилися запитання:

- Кого ти вважаєш хорошою людиною? Чому?
- На кого ти хотів би бути схожим?
- Чому саме на цю людину (істоту) ти хотів бути схожим?

Близько 50% дітей обирали супергероїв дитячих бойовиків, пригодницьких серіалів – Ксену, Геракла, Супермена, Джекі Чана тощо, пояснюючи це так: «Він всіх перемагає, нікого не боїться». При цьому діти, особливо хлопчики, емоційно вимахували руками, ногами, показуючи, як обраний взірець розправляється зі своїми ворогами, супроводжували розповідь вигуками. Серед учнів 1-2-х класів були й такі, хто не міг пояснити свого вибору словесно, а лише імітував рухи свого кумира.

Типи моральних ідеалів молодших школярів класифікувалися нами таким чином: супергерої, близькі дорослі, герої літературних творів та інші.

Опитування показало, що більшість учнів хочуть бути схожими на супергероїв (близько 50%), рейтинг родичів і близьких дорослих – 25,8%, героїв літературних творів – 13,1%, інші ідеали – 6,5%, не знають, на кого б хотіли бути схожими, – 4,4%. Найчастіше обирають супергероїв учні 2-3-х класів. Подібний результат не був несподіваним, а навіть дещо прогнозувався нами, адже, крім опитування та бесіди, за дітьми проводилися спостереження. Під час рухливих ігор діти часто називали себе Конаном, Найтменом, Суперменом. На запитання, чому вони обрали Супермена, найчастіше відповідали: «Він сильний і добрий».

Поєднання цих двох якостей у моральному ідеалі дають нам упевненість констатувати, що реалії нашого життя змушують учня шукати не

тільки доброго кумира, а й сильного, спритного, витривалого, здатного захистити себе та інших. В моральній свідомості дитини домінує почуття страху за себе і за своїх рідних. Вона шукає захисту або шляхів до самозахисту.

Характерною рисою результатів є те, що не тільки хлопчики, але й дівчатка хочуть бути такими, як Джекі Чан, Ксена, татко, відомі спортсмени тощо. Учнів, котрі обрали супергероя, запитували: «Ти обрав Супермена, а чому не татка або дідуся чи старшого брата?» Відповіді більшості дітей можна звести до алгоритму: «Маму, татка… люблю, але хочу бути сильною, як Ксена». Очевидним результатом цієї частини констатуючого експерименту стало те, що не добро, а сила є головним моральним поняттям у свідомості дитини. В дитячому ранжувальному списку першими ідуть сміливість, сила, а вже потім – доброта. Отримавши такі результати, ми поставили перед дітьми запитання: «А коли б Супермен чи Ксена приносили людям зло, ви хотіли б бути такими, як вони?» Діти виступали на захист свого кумира, одностайно переконували, що він не може бути поганим, або припиняли дискусію. Це підтвердило наше припущення, що дітям важко побачити злого добрим і навпаки. Наведені вище результати ми отримали у 1-2-х класах. Учні 3 та 4 класів (87% з числа тих, хто вибрав ідеалом супергероя) сказали, що не хотіли б бути на нього схожими, якщо він злий. Починали шукати ідеал серед інших людей та казкових персонажів. Це свідчить, що в моральній свідомості дитини іде процес формування абстрактного стереотипу морального ідеалу. Він може міняти назву, але не суть. Щоб встановити рівень розвитку моральних знань учнів контрольних та експериментальних класів як одного з констатуючих показників рівня сформованості моральної свідомості, ми запитували: «Чому саме на цього героя ти хочеш бути схожим?». Такі запитання допомогли нам побачити зміст та структуру моральних знань учнів.

Як виявилося, 18% учнів молодшого шкільного віку оперують не абстрактними моральними поняттями типу «сміливий», «добрий», «мужній», а моральними уявленнями на рівні ознаки («не залишить ніколи в біді», «рятує дітей і дорослих»; «допомагає своєму товаришеві», «не вагається віддати життя за свого друга»). 47,5% учнів оперували ознаками і поняттями (коментоване поняття типу «він усіх рятує, бо сміливий»), 34,5% – абстрактними моральними поняттями («він сміливий, сильний»).

Аналізуючи отримані дані ми бачимо, що в моральній свідомості молодших школярів відбуваються структурні зміни когнітивного характеру.

Якщо в 1 класі більшість дітей оперували ознаками поняття (близько 61,0 %), то під впливом життєвого досвіду, освітнього процесу цей показник у 2 класі різко змінюється: лише 7% другокласників виявили низький рівень моральних знань. В 4 класі дітей з низьким рівнем структури моральних знань ми не виявили.

Вивчення моральних ідеалів дало змогу побачити структуру моральних знань та моральних почуттів учнів, концепцію їх морального розвитку.

На ранжувальній шкалі моральні доброчинності поступаються силовим. Це говорить про потребу дитини в захисті, що зумовлено не лише реаліями сьогоднішнього дня, а й закономірностями формування моральної свідомості учнів. Після супергероїв на другому місці – близькі дорослі (мама, татко, вчителька, старший брат тощо). Поняття «сила» у свідомості дитини тоді стає моральною загальнолюдською цінністю, коли іде в контексті з такими поняттям, як добро. Однолітки і друзі не є ідеалами для молодших школярів. Герої літературних творів значно поступаються героям телеекрану тому, що телебачення виправдовує дитяче очікування видовищного, пригодницького, та й інформація з телеекрану не вимагає особливих зусиль. Вона загальнодоступна, її споживання не регулюється ні сім'єю, ні державою.

У когнітивній сфері моральної свідомості молодших школярів відбуваються інтенсивні процеси оволодіння абстрактними моральними поняттями. Якщо в 1 класі лише 8% учнів виявляли здатність мислити абстрактно, то в 4-62%.

Наступним етапом нашого дослідження було вивчення емоційно-комунікативної сфери в свідомості учнів. Ми досліджували моральні судження молодших школярів. Для цього використосувалися методики Ж. Піаже і Л. Кольберга. Запозичивши у них методи інтерв'ю (бесіда, дискусія), ми обговорювали з дітьми моральні дилеми. Це були загальновідомі серед дослідників наукової спадщини Л. Кольберга колізії на зразок історії Хайнца, який роздумує, вкрасти чи не вкрасти ліки, щоб врятувати життя смертельно хворої дружини. Ми, не міняючи суті дилеми, лише змінили імена та назви грошових одиниць на українські, щоб ніщо не відволікало уваги учнів від суті. Дітям пропонувався такий варіант.

В одному містечку вмирала від важкої невиліковної хвороби жінка. Лише єдині ліки могли її врятувати. Винайшов їх місцевий аптекар. Вони коштували дуже дорого. Чоловік хворої Михайло зробив усе можливе, щоб

зібрати 10 тисяч гривень. Позичав гроші у знайомих, друзів, родичів, але назбирав лише половину. Він попросив аптекаря зменшити суму або продати ліки в кредит. Аптекар відмовив, сказавши, що над ними він працював усе життя. Це його заробіток. Тієї ж ночі, слухаючи, як стогне від болю жінка, Михайло вирішує викрасти ліки з аптеки.

Учні висловлювали свої судження, обговорюючи дилему за запитаннями:

1. Повинен чи не повинен красти Михайло?
2. Якщо повинен, то для чого?
3. Якщо не повинен, то чому?

Більшість першокласників (49%) відповіли ствердно. Пояснили це тим, що Михайлові потрібна дружина, інакше нікому буде прати, готувати їсти та прибирати оселю. Кілька учнів сказали, що коли він захворіє, то не буде кому його доглядати. 38% першокласників висловили таку думку: «Не треба красти, бо у аптекаря є пістолет, і він уб'є Михайла» або «В аптеці є кнопка, аптекар натисне і викличе «Беркута», Михайла вб'ють». Більшість суджень, у яких діти не радили красти ліки, були обумовлені почуттям страху від неминучості покарання. При цьому моральна сторона крадіжки дітьми не обговорювалася, їх хвилював наслідок: вб'ють, арештують, злякають тощо. Лише 13% першокласників сказали, що Михайло повинен вкрасти ліки. З них 6% мотивували це тим, що він любить свою дружину (6%), 7% – він «добра людина»

Другокласники своїми синтенціями мало відрізнялися від першокласників, лише троє учнів (дівчатка) висловили припущення, що Михайло мусив вкрасти ліки (хоч це дуже погано), адже він повинен турбуватися про сім'ю. Серед третьокласників різко скорочується кількість учнів, у судженнях яких звучать мотиви страху перед покаранням. Збільшується кількість тих, хто вважає, що Михайло мусить допомогти дружині, бо він хороший чоловік.

У 4 класі найчастіше звучали роздуми, як от: «Михайло залишиться хорошим чоловіком, хоч і вкраде ліки». «Він врятує свою дружину, бо любить її. Це його обов'язок». Тут явно зазвучали абстракції у вигляді моральних понять «хороший», «обов'язок», «люблячий», «добрий», «чуйний» тощо.

Аналізуючи висловлювання учнів, котрі брали участь у дослідженні, ми класифікували їх таким чином:

до першого рівня віднесли відповіді, у яких переважали почуття страху перед покаранням або меркантильні інтереси («Він не повинен красти, бо його поб'ють», «Він має красти, бо без дружини буде погано», «Нікому буде варити їсти, прати» тощо);

до другого рівня віднесли судження на зразок «Він мусить вкрасти, бо вона його дружина, він повинен про неї піклуватися», «Михайло повинен вкрасти ліки, щоб врятувати дружину. Якщо він допоможе їй в біді, то й вона допоможе йому, коли з ним щось трапиться», «Михайло повинен вкрасти, бо люди вважатимуть його поганим чоловіком», «Михайло не повинен красти, бо перед односельцями він буде злодієм».

Подібні відповіді ми почули від усіх учнів, задіяних в експерименті. Вони були продиктовані або почуттям страху перед покаранням (перша стадія), або меркантильністю (друга стадія), взаємною вигодою (третя стадія), почуттям обов'язку (четверта стадія).

На основі отриманих відповідей ми дійшли висновків щодо рівнів і стадій розвитку моральних суджень молодших школярів, які подаємо в таблиці.

За наслідками інтерв'ю та дискусії ми визначили рівні сформованості моральної свідомості молодших школярів. З 400 учнів, які брали участь в експерименті, 86 чоловік (21,5%) знаходяться на I стадії I рівня, 165 чоловік (41,25%) – II стадії I рівня, 134 чоловіки (33,5%) – III стадії II рівня, 15 чоловік (3,75%) – IV стадії II рівня.

Метод Кольберга дав нам можливість простежити еволюцію однієї з логічних абстрактних форм мислення – морального судження у молодших школярів.

Як бачимо, моральні судження учнів базуються на почуттях та знаннях. Діти, моральна свідомість яких перебуває на I рівні, швидше керуються біологічними інстинктами, потребами, почуттями. Очевидно, що цей рівень моральної свідомості несумісний з логічним та абстрактним мисленням, а отже, і з моральними знаннями. Адже поняття «добро», «зло», «совість» – це моральні абстракції.

Третій етап констатуючої частини експерименту допоміг нам перевірити співвідносність між рівнем моральної свідомості та поведінкою. З цією метою ми розробили методику гри, в ході якої дитина стояла перед моральним вибором. Головна умова успішного втілення цієї методики –

особиста зацікавленість дитини в порушенні моральних норм і гарантованості безкарності за такі порушення. Ситуація морального вибору вирішувалася двома шляхами:

1. Учень отримував задоволення власних потреб негайно, але це суперечило такій моральній рисі, як чесність.
2. Учень діяв чесно, але втрачав при цьому можливість задовольнити свої меркантильні потреби.

Хід експерименту:

Вчитель запропонував учням розіграти лотерею. На столі розкладені призи: цукерки, олівці, дрібні іграшки. В барабан опускаються закручені в трубочки білетики, на яких зображено веселого або сумного чоловічка. Лотерейний білет з веселим чоловічком – виграшний, з сумним – без виграшу. За умовою гри, учень стоїть далеко від учителя (експери-ментатора) і однокласників (ніхто не бачить, що зображено на малюнку). Учень сам дістає білет. Не коментуючи, розгортає, дивиться на малюнок, згортає і опускає в барабан. Перетасовує білети і лише тоді оголошує результат. Гра проводилася в два етапи:

1 етап (ознайомлюючий) – серед усіх учнів експериментальних класів.

2 етап (контрольний) – серед учнів, які виявили однаковий рівень розвитку моральної свідомості.

На першому етапі учні ознайомлювалися з грою, вивчали правила її проведення. Головна умова – повна самостійність і конфіденційність. Кількість лотерейних білетів в барабані відповідала кількості учнів у класі. Вчитель (експериментатор) знав, що виграшних білетів лише 30%.

Співставляючи кількість щасливих білетів з кількістю учнів, які вибрали виграш, ми побачили, що його отримали 66% гравців. Таким чином, 36% від загальної кількості учнів, які брали участь у грі, сказали експериментаторові неправду.

На другому етапі у грі брали участь учні, згруповані не за віком, а за рівнем морального розвитку. В барабан було опущено картки із зображенням сумного чоловічка (без виграшу), але про це знав тільки вчитель (експериментатор). Якщо на першому етапі було завдання адаптувати дітей до умов експерименту, то на другому етапі – визначити загальний відсоток співпадання сформованості моральних суджень і поведінки. За логікою, діти першого рівня розвитку моральної свідомості повинні були взяти приз, адже ніхто не контролював їх вибір. Страху перед покаранням вони не відчували.

Егоїстичні мотиви мали б перемогти. Учні другого рівня просто не могли скористатися ситуацією, адже це суперечило б головному мотиву їх суджень: «хочу бути хорошим», «нечесність – це погано, мій обов'язок – бути чесним» (ІІІ стадія).

Співставивши кількість учнів, які брали участь в експерименті, з кількістю тих, хто скористався ситуацією з корисливих мотивів, ми отримали якісний показник сформованості моральної поведінки. Він визначався за формулою

$$K = 100 - \frac{N_1 \times 100\%}{N_2},$$

(2.1)

де: К – якісний показник рівня сформованості поведінки;

N_1 – кількість учнів, задіяних в експерименті);

N_2 – кількість учнів, які скористалися ситуацією).

Результати гри відбиті в таблиці

Якісний показник сформованості моральної поведінки учнів за рівнями моральної свідомості

Рівень моральної свідомості учнів	Кількість учнів які брали участь у грі N_2	Кількість учнів, які скористалися ситуацією з корисливих мотивів N_1	К (%)
І рівень	132	69	52%
ІІ рівень	74	22	29,7%

Висновок: Чим вищий загальний рівень моральної свідомості учнів групи, тим вищий рівень їх моральної поведінки.

Отож, проведене дослідження дає нам можливість зробити такі висновки:

1) Моральна свідомість особистості характеризується трьома рівнями: високим (автономним), середнім (конвенційним), низьким (доморальний). Кожен рівень матиме дві стадії формування моральної свідомості. Під рівнем моральної свідомості ми розуміємо ступінь сформованості найважливіших показників: моральних знань, суджень, почуттів та вчинків.

Для автономного рівня характерний високий ступінь моральних знань, почуттів, які стали переконаннями особистості, керівництвом у сфері моральної діяльності. Моральні норми стають усвідомленою необхідністю. Вони обумовлюються внутрішніми мотивами – потребами, що диктуються не лише суспільними нормами моралі, а й власною совістю. Моральна свідомість виступає як високорозвинена моральна самосвідомість.

Середній рівень (конвенційний) визначається достатнім розвитком моральних знань та почуттів, необхідних для організації життєдіяльності індивіда у даному суспільстві. Особистістю усвідомлюється необхідність дотримання моральних норм. Вони є звичною формою її вчинкової діяльності. Моральні судження продиктовані швидше необхідністю жити за законами суспільства, ніж внутрішньою потребою. Тому самоусвідомлення, самоаналіз, самооцінка, самокритика ситуативні, часто залежать від об’єктивної реальності.

Низький рівень (передморальний). Особа має інтуїтивні уявлення про моральні норми поведінки. Вони не стали переконаннями, а отже, її внутрішньою потребою. Моральні почуття – інстинктивні. Тому дитина періодично порушує моральні норми. Моральні судження обумовлені перш за все біологічними потребами при відсутності потреби дотримуватися загальноприйнятих правил. Відсутні навички саморегуляції емоціями, діями, вчинками, поведінкою.

2) В умовах сучасної школи моральне виховання учнів ще не стоїть на належному рівні. В початкових класах спостерігається свідоме перевантаження школярів навчальним матеріалом, що веде до психічного виснаження, яке, в свою чергу, призводить до зниження поведінки, непорозумінь, конфліктів між усіма суб’єктами освітнього процесу: учнями, вчителями, адміністрацією, батьками.

3) Серед джерел моралезнавчої інформації (у співвідношеннях тривалості і впливу на молодшого школяра до позаурочного часу) книга займає лише 9%. Сім’я самоусунулася від морального виховання власних

дітей, переклавши свої обов'язки на редакторів сумнівних за змістом телепрограм.

4) Вибираючи ідеал, учні хочуть бути схожими на сильних, спритних, витривалих героїв кінобойовиків та телесеріалів.

5) Моральні знання в більшості учнів 1-2-х класів знаходяться на рівні уявлень про моральні явища із стійкою тенденцією переходу до абстрактних моральних понять у 3-х і, особливо, в 4-х класах.

6) Моральні почуття молодших школярів проявляються у вигляді страху перед покаранням, нерішучості в момент морального вибору або сорому за негідний вчинок, почуттям радості, викликаної гарним власним вчинком, який відмітили значимі дорослі тощо. Моральні почуття супроводжують усі інші процеси формування моральної свідомості: когнітивний, комунікативний, поведінковий.

7) Моральні судження загалом нестійкі, ситуативні, обумовлюються почуттями нижчого порядку (1-2 класи). Третьокласники і, особливо, четвертокласники виявляють ознаки суджень, вмотивованих вищими моральними почуттями, а не інстинктами. Це пояснюється не тільки життєвим досвідом, а й виховними впливами на моральну свідомість учнів.

Проведене дослідження показало необхідність подальших зусиль щодо вивчення питання морального розвитку особистості учнів середнього та старшого шкільного віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання. – К.: ІЗМН, 1998. – 204 с.
2. Боришевский М.І. Психологічна самоактуалізація учнів у виховному процесі. – К.: ІЗМН, 1998. – 192 с.
3. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6 т. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 1. – 488 с.
4. Леонтьев О. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Педагогика, 1985. – 227 с.
5. Оржеховська В.М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх. – К.: ВіАн, 1996. – 350 с.
6. Плахтій В.І. Проблеми формування моральної свідомості дітей засобами народної педагогіки // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. – 2000. – № 2. – С. 15-19.
7. Плахтій В.І. Показники та рівні сформованості моральної свідомості

особистості // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського: Серія: Педагогіка і психологія. – Випуск 6. – Вінниця: РВВДП «Державна картографічна фабрика», 2002 – С. 75-80.
8. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5 т. – К.: Радянська школа, 1976. – Т. 1. – 654 с.
9. Энн Хиччине. Шесть ступеней Лоуренса Кольберга // Народное образование. – 1993. – № 1. – С. 38-43.
10. Якобсон С.Г. Психологические проблемы этического развития детей. – М.: Педагогика, 1984. – 238 с.
11. Kohlberg L. The development of children's orientations toward a moral order. The University of Chicago, USA, 1963. – 215 p.